

ლავრენტი ჯანიაშვილი

სამეურნეო ყოფა და ეკონომიკური ურთიერთობის ჩრდილოეთის ვექტორი ოკუპირებულ აფხაზეთში

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ ძირფესვიანად შეიცვალა მის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხების ურთიერთობის ხასიათი, ფორმა და შინაარსი. ამ მხრივ გამონაკლისს არც კავკასია წარმოადგენს, სამხრეთ კავკასიის რესპუბლიკები სისტემურად ჩამოშორდნენ ყოფილ მეტროპოლიას და მეტ-ნაკლები წარმატებით ცდილობენ დამოუკიდებელი სახელმწიფოების მშენებლობას; რფ-ის შემადგენლობაში დარჩენილი ჩრდილო კავკასიელები რუსულ სოციალურ-პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და საკანონმდებლო ნორმებს ექვემდებარებიან. რუსული სახელმწიფო ინსტიტუტების ზეგავლენა ძლიერია ოკუპირებულ ქართულ რეგიონებშიც, აფხაზეთსა და შიდა ქართლის ნაწილში (ე.წ. სამხრეთ ოსეთში). შეცვლილმა ვითარებამ კავკასიის ეთნოსთშორის ურთიერთობას მნიშვნელოვანი დაღი დაასვა. რუსული მმართველობისათვის დამახასიათებელია მკაცრი ადმინისტრირება როდესაც ტოტალურად კონტროლდება საზღვრისპირად მცხოვრები ხალხების ურთიერთობა. ერთმანეთს მთლიანად მოსწყდნენ და სახელმწიფო საზღვრებით განცალკევებული აღმოჩნდნენ ეთნოსები, რომელთაც ურთიერთობის მრავალსაუკუნოვანი ისტორია ჰქონდათ. საზღვრის ცნებამ, რომელსაც წინა პერიოდში ძირითადად პოლიტიკური გაგებით, სსრკ-ს მეზობელი ქვეყნებისაგან გამყოფი ხაზის მნიშვნელობით იყენებდნენ, მრავალმხრივი შინაარსი შეიძინა. გამძაფრდა პოლიტიკური, ეთნიკური, სამეურნეო, ლინგვისტური, კულტურული და სხვა უამრავი მიმართულებით ტიპოლოგიური გამიჯვნის აუცილებლობა, რაც ტერმინ საზღვრის გამოყენებას მოითხოვს.

რუსეთ-საქართველოს სასაზღვრო ზოლში ხსენებული მიმართებით არაერთგვაროვანი ვითარებაა. ცალკეულ ადგილებში ორ ქვეყანას შორის სახელმწიფო საზღვარი რეალურ ვითარე-

ბას ასახავს, რადგან გარკვეულ ისტორიულ ლოგიკაში ჯდება, ბევრგან კი ღრმადაა შემოჭრილი სამხრეთით, საქართველოს ისტორიულ ტერიტორიაზე. ეს განსაკუთრებით თვალსაჩინოა რუსეთის მიერ ოკუპირებულ და მის მიერვე „დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად“ ცნობილ ქართულ პროვინციებში, აფხაზეთსა და შიდა ქართლის ჩრდილოეთ ნაწილში, რომელთა „საზღვარს“ დანარჩენ საქართველოსთან რუსული სამხედრო ქვედანაყოფები აკონტროლებენ. იმის გამო, რომ არც ყოფილი საბჭოთა რესპუბლიკები და არც რუსეთის მოკავშირეები „ოდკბსა“ და „ეაესში“¹ ხსენებულ კვაზისახელმწიფოებს არ აღიარებენ, აფხაზეთისა და ცხინვალის რეგიონის სამეურნეო-ეკონომიკური ვექტორი ძირითადად ჩრდილეთისკენაა მიმართული. უნდა ითქვას ისიც, რომ აფხაზეთში, ცხინვალის ხელისუფლებისაგან განსხვავებით, რუსულ პოლიტიკურ სისტემაში სრული ინკორპორაცია საზოგადოების ძირითად ნაწილს მიუღებლად მიაჩნია, რაც რფ-სთან გაფორმებული ხელშეკრულებების მიმართ არაერთგვაროვან დამოკიდებულებას განაპირობებს (სკაკოვი 2018: 33-34). ცხადია, რომ XX საუკუნის ბოლოს მოხდა კარდინალური ტრანსფორმაცია, რაც ერთი მხრივ აფხაზეთსა და ჩრდილო კავკასიელ ხალხებს, ხოლო მეორე მხრივ აფხაზეთსა და დანარჩენ საქართველოს შორის ისტორიულად ჩამოყალიბებული კავშირ-ურთიერთობების მოშლასა და სამეურნეო პრიორიტეტების ცვლილებებში მდგომარეობს. ზემოხსენებული რადიკალური ცვლილებების კვლევა. აფხაზეთის თანამედროვე ყოფისა და კულტურის, მათ შორის მეურნეობის, შესწავლა და თანამედროვე საველე-ეთნოგრაფიული მასალის მოპოვება მეტად საჭირო და აქტუალურია, მაგრამ ამ რეგიონში ველზე მუშაობის საშუალება მხოლოდ აფხაზეთისა და რუსეთის აკადემიური წრეების წარმომადგენლებს აქვთ, ამიტომ წინამდებარე სტატია, მეტწილად, ინტერნეტით მოპოვებულ მონაცემებზე დაყრდნობითაა დაწერილი.

1 რუსეთის მიერ შექმნილი კოლექტიური ორგანიზაციები: ОДКБ –

აფხაზთა ტრადიციული სამეურნეო ურთიერთობები

სამეურნეო ყოფა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ეთნოდემოგრაფიულ და მიგრაციულ პროცესებზეც. მაგ. აფხაზთა მესაქონლეობას ძირითადად ინტენსიურ-მომთაბარული ხასიათი ჰქონდა. მთელი წლის განმავლობაში საქონელი საძოვ საკვებზე (ნავროტი) ჰყავდათ – ჯოგი ზაფხულობით მაღალმთიან ალპურ საძოვრებზე ძოვდა, ზამთარში – მთისწინეთში, რაც მთის საძოვრების სიახლოვით და თბილი ზამთრით იყო განპირობებული. ბუნებრივი პირობების გამო, აფხაზებმა საზამთროდ თივის დამზადება არ იცოდნენ. მკვლევრები აღნიშნავენ, რომ აფხაზთა სამეურნეო ყოფაში მესაქონლეობის პრევალირება მათ ენასა და ფოლკლორშიც აისახა. ირკვევა, რომ აფხაზები ჩრდილოეთ კავკასიის სამთო საძოვრებს თავისუფლად, ადგილობრივი მოსახლეობისაგან ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე გამოიყენებდნენ, საპირისპიროდ კოდორის ხეობისა, სადაც ჯოგისათვის საძოვრების გამოყენების გამო, აფხაზებს სვანებისათვის უნდა გადაეხადათ გადასახადი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიცაა აღნიშნული, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაში ეს საძოვრები ან მათი წინაპრების სათემო საძოვრები იყო ანდა ცალკეული გვარების საკუთრება. ეს კი მიუთითებს იმაზე, რომ ათეული გვარის თავდაპირველი საცხოვრებელი, რომლებსაც საქონელი ჩრდილოეთ კავკასიაში გადაუდიოდათ, სწორედ იქ იყო. ფრიად საყურადღებოა, რომ სოფელ ჯგერდაში მოსახლე ჩეგემის საგვარეულო სალოცავი ქედის მეორე მხარეს იყო. გვარსახელის ეტიმოლოგიაც ცხადია – ის ყაბარდოული ტოპონიმიდან მომდინარეობს. საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ აფხაზური და ჩერქეზულ-აბაზური გვარების სერები (ჭრილები) ერთმანეთის იდენტურია (თოფჩიშვილი 2012:48).

ერთგვარი სამხედრო ბლოკი, კოლექტიური უსაფრთხოების ორგანიზაცია; EAƏC – ევრაზიის ეკონომიკური კავშირი. ამ ორგანიზაციებში რუსეთის გარდა შედიან: სომხეთი, ბელორუსი, ყაზახეთი, ყირგიზეთი, და ტაჯიკეთი შედის

აფხაზეთის მკვიდრთ მჭიდრო ტრადიციულად, სამურ-ნეო-კულტურული უერთიერთობა ჰქონდათ როგორც ჩრდილოეთით მცხოვრებ კავკასიელ ხალხებთან ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთით და სამხრეთით მცხოვრებ ქართულ ეთნოგრაფიულ ჯგუფებთან. სამხრეთით ეგრისის (სამეგრელოს) მკვიდრებთან, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და აღმოსავლეთით მისიმიანებთან (მოგვიანებით სვანებთან). მისიმიანები კოდორის ზემო წელში მკვიდრობდნენ და ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდე იყვნენ განსახლებული. ჩრდილო-დასავლეთით მათ აბაზგები ესაზღვრებოდნენ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მიღებულია თვალსაზრისი, რომ მისიმიანები ქართული ეთნოგრაფიული ჯგუფის, სვანების, ერთ-ერთი წინაპრები იყვნენ. ამ დებულებას მხარს უმაგრებს სტრაბონის ცნობა, რომლის თანახმადაც დიოსკურიის თავზე, ე. ი. კოდორის ხეობის მთიან მონაკვეთში სვანები ცხოვრობდნენ (ანტიკური კავკასია 2010: 221; თოფჩიშვილი 2012:34). მისიმიანები აფშილებისა და აბაზგების მსგავსად ლაზების (ეგრისელების) ქვეშევრდომები იყვნენ (თოფჩიშვილი 2012:34). ამგვარი ეთნოგეოგრაფიული ვითარება აფხაზეთის მკვიდრთა სამეურნეო ყოფაში და მეზობლებთან სამურნეო ურთიერთობაშიც აისახა. იმის მიუხედავად, რომ კავკასიის მთიანეთის რთული რელიეფი, ურთიერთობას ზღუდავდა, კავკასიის სამხრეთით და ჩრდილოეთით მცხოვრებ ხალხებს შორის სამეურნეო კონტაქტები საუკუნეების მანძილზე გრძელდებოდა აქ არსებული ბუნებრივი გადასასვლელით. ერთმანეთში ცვლიდნენ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციას (მინათმოქმედებისა და მესაქონლეობის პროდუქტებს, სახელოსნო ნაწარმს, მარილს, მიდიოდნენ სეზონურ სამუშაოებზე და სხვ, (ანჩაბაძე, ვოლკოვა 1999:7).

გვიან შუა საუკუნეებში აფხაზები მეზობელ ხალხებს ხშირად აწუხებდნენ თარეშითა და მეკობრეობით. ვახუშტი ბაგრატიონი მათ ასე ახასიათებს: “კაცნი მგვანენი მეგრელთა და უმეტრეს ცქვიტნი და ტანოვანნი, წერწეტნი, მპარავნი, ავაზაკნი, ზღვათა შინა მავალნი ნოლეჭკანდარებითა.” იგი წერ-

და „გარნა იყო ჭირი დიდი ოდიშს, ვითარცა აღვსწერეთ, და უმეტეს აფხაზთაგან, რამეთუ მოვიდიდონ ნავებითა და ხმელითა და სტყუენიდიან, დაიპყრეს ვიდრე ეგრისის მდინარემდე, და დაეშენებოდნენ აფხაზნი და არლარა იყო დრანდას და მოქუს ეპისკოპოსნი“ (ბაგრატიონი 1973: 845). ე. ი. აფხაზები ნავებს მხოლოდ სათარემოდ იყენებდნენ. რუსების მპყრობელობაში მოქცევის შემდეგ, როდესაც მეკობრეობა შეწყდა, ამ სატრანსპორტო საშუალებამ მათთვის მნიშვნელობა დაკარგა. რამდენადაც ცნობილია, აფხაზებმა ზღვის პროდუქტების საკვებად გამოყენება უკანასკნელ ხანებში დაიწყეს, მანამდე კი თევზს საერთოდ არ ჭამდნენ და თევზის რენვისათვის ნავის გამოყენება არც თუ ისე ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული (თოფჩიშვილი 2012: 48; ბახია 2011:65).

ინტერკულტურული კონტაქტები მკაფიოდ აისახა ტრადიციულ მეურნეობაზე. სოფლის მეურნეობის დარგებიდან აფხაზები ძირითადად მეცხოველეობას და მინათმოქმედებას მისდევენ. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღწერილია სამი სახის ტრადიციული სამინათმოქმედო იარაღი, რომლებიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ კავკასიაში. ეს იარაღები ქართველებისა და სხვა კავკასიელების სპეციფიკურ სახვნელს წარმოადგენდა. გ. ჩიტაიას აზრით ეს ტიპი უკავშირდებოდა ძველ აღმოსავლურ სამყაროს და გენეტიკურად სუმერულ//შუმერული ფესვები უნდა ჰქონდა. კავი აფხაზურად „აცვამტვა“, როგორც ჩანს თავდაპირველად „ხარის იარაღს“ აღნიშნავდა (ჩიტაია 2001: 143).

მარცვლეული კულტურებიდან ძირითადად ქერი, ლობიო, ლომი და მე-19 საუკუნიდან სიმინდი მოჰყავთ. აწარმოებდნენ აგრეთვე ბოჭკოვან კულტურებს (სელი, კანაფი, ბამბა). ისევე როგორც ჩერქეზეთში, აფხაზეთშიც მინათმოქმედებაში ძირითადად ქალები იყვნენ დასაქმებული (თოფჩიშვილი 2012:48).

მელვინეობის ძირითადი ზონა ბზიფის მიდამოებია. ძველ აფხაზეთში 30-მდე ვენახის ჯგუში იყო გავრცელებული, თუმცა მე-19 საუკუნის ბოლოდან მათ ადგილას დაიწყეს

დაბალხარისხიანი ჰიბრიდული ჯიშის „იზაბელას“ გაშენება. (ჩიტაია 2001: 143; ბუანია 173: 144-145; გრიგურევიჩი 2008: 170). XIX საუკუნეში ბზიფის ზონაში ცალკეული საოჯახო მეურნეობები დიდი ოდენობით ანარმოებდნენ ღვინოს და რუსეთშიც გაჰქონდათ გასაყიდად. აფხაზეთიდან გატანილი ღვინო იყიდებოდა ქერჩში, ტაგანროგში, ანაპაში და რუსეთის სამხრეთის სხვა ქალაქებში (გრიგურევიჩი 2008: 170) აქ მისდევენ მეხილეობას და მეფუტკრეობას. გ. ჩიტაია წერდა, რომ აფხაზთა უძველესა და საყვარელ საქმიანობას წარმოადგენდა მეფუტკრეობა, ყველა აფხაზური კარ-მიდამოს წინ გამართული ჰქონდათ საფუტკრეები (გამოფულრული სკები). ენოდნენ ტყის მეფუტკრეობასაც – გარეული ფუტკრის თაფლის შეგროვებას. თუმცა თამბაქოს პლანტაციების ფართობის ზრდის კვალობაზე ამ დარგის პროპორცია მცირდებოდა, რადგანაც მეთამბაქეობის რაიონებში საკმაოდ ცუდი ხარისხის თაფლს ღებულობდნენ (ჩიტაია 2001: 143).

გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა მეჩაეობას და მეთამბაქეობას, ასევე ბალჩეულისა და ბოსტნეულის წარმოებას. მოჰყავთ ბოსტნეული, კარტოფილი, სტაფილო, კომბოსტო. შინაურ ცხოველთაგან გავრცელებულია წვრილფეხა და მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, კამეჩი ძროხა, თხა. ასევე ჰყავთ ცხენი და სახედარი. XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში აფხაზთა მეურნეობის წამყვანი დარგი მესაქონლეობა, განსაკუთრებით წვრილფეხა მესაქონლეობა (თხა, ცხვარი) იყო. მსხვილფეხარქოსან მესაქონლეობას მხოლოდ ბარში მისდევდნენ. მოშენებული ჰყავდათ აგრეთვე ცხენი, ჯორი, სახედარი. ცხენს ძირითადად საჯდომად და ცხენოსნობაში იყენებდნენ, იშვიათად – საჭაპანედ (თოფჩიშვილი 2012: 47).

მეცხრამეტე საუკუნის შუა ხანებამდე აფხაზეთში ხელოსნობა სოფლის მეურნეობისაგან ბოლომდე გამოყოფილი არ იყო. ოჯახური მოხმარების საგნებს, სამუშაო იარაღს, საოჯახო ჭურჭელს, ქსოვილებს, ტანსაცმელს, ნაბადს თოფის წამალსა და სხვ. ძირითადად ოჯახში ამზადებდნენ. ადგილობრივი

ხელოსნები აკეთებდნენ მაღალი ხარისხის იარაღს, თოფებს, ხმალ-ხანჯალს. მეცხრამეტე საუკუნის დასაწყისამდე აფხაზეთში ჭედავდნენ დამცავ აბჯრებსაც. გერმანელი ორიენტალისტის ჰაინრიხ იულიუს ფონ კლაპროთის ცნობით აფხაზეთში მაღალი ხარისხის ჯაჭვის პერანგები იწარმოებოდა. თუმცა აფხაზეთში ხელოსნობის განვითარებით ჩამორჩებოდნენ კავკასიის სხვა ხალხებს. (თოფჩიშვილი 2012:48).

საბჭოთა პერიოდში საყოველთაო კოლექტივიზაციის და ინდუსტრიალიზაციის გავლენა აისახა სამეურნეო ყოფაზეც. ამ პერიოდში სასოფლო სამეურნეო სექტორის განვითარებას წინააღმდეგობრივი ხასიათი ჰქონდა. ერთის მხრივ იზრდებოდა სავარგულების ფართობი, მიმდინარეობდა სპეციალიზაცია, ვითარდებოდა ჩაის, თამბაქოს, ციტრუსების, ხილ-კონსერვების წარმოება, ერთ ჰექტარზე მთლიანი შემოსავალი საკავშირო მაჩვენებელზე 2-3-ჯერ მაღალი იყო; მეორე მხრივ – შრომის წარმოება შესაძლებელზე დაბალი იყო, თანდათან უარსდებოდა პროდუქციის ხარისხი, ჩაის, ხილწვენებისა და ღვინის წარმოება წამგებიანი ხდებოდა და მოსახლეობას ძირითადი ორიენტაცია მეციტრუსეობაზე ჰქონდა აღებული (შატია).

მეციტრუსეობის ხვედრითი წილი საბჭოთა პერიოდში მნიშვნელოვნად გაიზარდა. 1961 წლისათვის მანდარინის, ლიმონის, გრეიფრუტისა და ფორთოხლის ბალები 2300 ჰექტარზე იყო გაშენებული (თოფჩიშვილი 2012: 387). 1990-იანი წლების დასაწყისში განვითარებულმა მოვლენებმა, ბუნებრივია, ნეგატიური დალი დაასვა აფხაზეთის მეურნეობას და განსაკუთრებით, კერძო მეურნეობებს. მოგვიანებით, მართალია, დაიწყო გარკვეული მოძრაობა სოფლის მეურნეობის აღდგენისა და კოოპერაციული საფუძვლების შექმნისაკენ, მაგრამ ამას მნიშვნელოვანი ეფექტი არ მოუტანია. ვერ განვითარდა საარენდო ურთიერთობები, რასაც აკავშირებენ არასაკმარის საკანონმდებლო რეგლამენტაციასთან, სახელშეკრულებო ვალდებულებების გაკონტროლების სირთულესთან, მიწის მაღალ გადასახადსა და მისი ნატურალური ფორმით გადახდის არსებობასთან (შატია).

თანამედროვე სამეურნო ყოფა

1990-იან წლებში, კონფლიქტის შემდეგ, აფხაზეთში გააქტიურდა ურბანისტული პროცესი. აფხაზები სოფლებიდან საქალაქო ცენტრებში სახლდებოდნენ, ისინი მასობრივად იკავებდნენ ომის შემდეგ დევნილი ქართველების საცხოვრებლებს სოხუმში, გაგრაში, ბიჭვინთაში, ახალ ათონში, გუდაუთაში და ა.შ. ეს ტენდენცია გარკვეულად იმითაც იყო განპირობებული, რომ მძიმე პერიოდში ქალაქში უფრო ადვილად შეიძლებოდა თავის გატანა. ამასთანავე გრძნობდნენ, რომ მოსკოვი ადრე თუ გვიან ღიად გამოავლენდა თავის ინტერესებს აფხაზეთის მიმართულებით, რაც აქაური საზღვაო კურორტების გამოცოცხლების და რუსი ტურისტების ხარჯზე ბიზნესის განვითარების პერსპექტივას შექმნიდა (იამსკოვი 2008:147).

ინტენსიური ურბანიზაცია მკაფიოდ აისახა დემოგრაფიაზე. სოფლად მკვეთრად შემცირდა ახალგაზრდა და საშუალო ასაკის აფხაზების ოდენობა (დუბოვა 2008: 31).

2006-2007 წწ. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოლოგიისა და ანთროპოლოგიის ინსტიტუტის მიერ ჩატარებული ექსპედიციის დროს, მათ მიერ შესწავლილ ყველა სოფელში გამოვლინდა აფხაზთა მიტოვებული სახლები და საკარმიდამოები რომელთა მფლობელებიც აქ უკვე ფორმალურადაც აღარ ირიცხებოდნენ; შრომისუნარიანი აფხაზების ნაწილი სოფლის მცხოვრებად ითვლებოდა, მაგრამ დასაქმებული იყო ქალაქებში, სადაც ფაქტობრივად ცხოვრობდა კიდევ. ისინი სასაქონლო სოფლის მეურნეობის პროდუქტს ფაქტობრივად არ აწარმოებდნენ; ზოგიერთი თითქმის მთელი წელის მანძილზე სოფელში ცხოვრობდა, მაგრამ ივლის-სექტემბერში სანაპირო კურორტებზე მიდიოდა სამუშაოდ და მათ მიერ მოყვანილი პროდუქციაც უმნიშვნელო იყო (ხაშბა 2008: 60).

საომარმა მოქმედებებმა და გასული საუკუნის 90-იან წლებში განვითარებულმა სოციალურ-პოლიტიკურმა მოვლენებმა მთლიანად მოშალა აფხაზეთის ინფრასტრუქტურა. სო-

ციალისტური სისტემის კოლაფსს ზედ დაერთო კვაზისახელმწიფო სტრუქტურების უუნარობა და საყოველთაო განუკითხაობა, ომისგან გამონდევული ნგრევა და საერთაშორისო ბლოკადა, რომელსაც ფორმალურად რუსეთიც იყო შეერთებული. ეს ყველაფერი აუტანელს ხდიდა აფხაზეთის მკვიდრთა ყოფას (იამსკოვი, 2008: 123-124).

კოლმეურნეობების დაშლის და ქართული მოსახლეობის დიდი ნაწილის განდევნის შემდეგ, შეიმჩნეოდა სასოფლო მანქანათმშენებლობის, რემონტისა და კაპიტალური მშენებლობის დაკნინება, სასაწყობე და გადამამუშავებელი წარმოების განუვითარებლობა; მეურნეობის განვითარებას აფერხებდა საწარმოო-კომერციული და საკრედიტო-ფინანსური ინფრასტრუქტურის მძიმე მდგომარეობა, რაც სავსებით შეუსაბამო იყო თანამედროვე აგრარული სტრუქტურისათვის. ადმინისტრაციული და ფისკალური სისტემის მოშლის პირობებში მიწების დიდი ნაწილი დაუმუშავებელი რჩებოდა. ამგვარ ვითარებას კიდევ უფრო ამწვავებდა ქიმიკატების და სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკის სიმცირე, სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობების სირთულე, დაბალი ფინანსური მდგრადობა, სამეურნეო კავშირების რღვევა, კადრების დეფიციტი, საწარმოო სპეციალისტთა კვალიფიკაციის დაკარგვა, მრავალწლიანი ნარგავების ფართობის შემცირება, თანამედროვე ტექნიკურ საშუალებებზე შეზღუდული წვდომა. აფხაზეთში თითქმის მთლიანად ამორტიზირებული სატვირთო მანქანები და ტრაქტორები, მხოლოდ რუსეთის ფედერაციიდან შედის (იამსკოვი 2008: 129; შატიპა).

2004-2005 წლებიდან გამოცოცხლდა ტურისტული ბიზნესი, რაც რუსეთიდან აფხაზეთში შემოსული ტურისტების რიცხვის ზრდას უკავშირდება (ვენედიქტოვა 2021). სოფლის მკვიდრებს შესაძლებლობა მიეცათ საკარმიდამო ნაკვეთებში მონეული პროდუქცია საზღვაო კურორტებზე გაასაღონ. შემოსავლის ეს წყარო სულ უფრო მნიშვნელოვან ადგილს იჭერს აფხაზეთის სოფლის მცხოვრებთა საოჯახო ბიუჯეტში (იამსკოვი 2008:145-146). თანამედროვე აფხაზური სოფლის ძირითად შე-

მოსავალს მესაქონლეობისა და საკარმიდამო ნაკვეთში მონეული პროდუქცია წარმოადგენს. ნაკვეთში ბალჩეული და ბოსტნეული კულტურების გარდა აქვთ ხილი: ვაშლი, მსხალი, კივი, ხურმა, ატამი, კაკალი, თხილი და ციტრუსი. მოსავლის ნაწილს ოჯახები თავად მოიხმარენ ნაწილი კი, გასაყიდად გააქვთ. ბოლო ხანებში გარკვეული საბაზრო პერსპექტივა შეიძინა ღვინომ და ჭაჭის არაყმა. კუროტებზე გასაყიდად გააქვთ მეცხოველეობის პროდუქტებიც. მსხილფეხა რქოსანი პირუტყვისა და ცხვრის ფასი 2006 წელს ორჯერ გაიზარდა. მესაქონლეობის განვითარების მხრივ განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები მთის ზონის სოფლებშია, სადაც საკვები ბაზა თითქმის შეუზღუდავია. ამგვარ სოფლებში 2006 წელს ცალკეულ კომლებს 40-მდე მსხვილფეხა პირუტყვი და 140-დე თხა ჰყავდათ (ხაშა 2008:59; იამსკოვი 2008:135-136).

როგორც ითქვა, 2000-იანი წლების დასაწყისიდან საყოფაცხოვრებო პირობები შედარებით გაუმჯობესდა, რაც რუსეთის მიერ ადრე ნაკისრი ვალდებულებების უაპელაციო დარღვევით იყო განპირობებული. კრემლი განუხრელად უზრდის თვითგამოცხადებულ რესპუბლიკას ფინანსურ და ეკონომიკურ დონაციებს. აფხაზეთის კურორტებზე თანდათან მომრავლდნენ რუსი ტურისტები, რაც სოფლის მეურნეობის პროდუქციაზე სეზონური მოხმარების მატებას განაპირობებს. განსაკუთრებით დიდია მოთხოვნილება ციტრუსზე. დღეისათვის, რუსეთში მაღალი საექსპორტო მოცულობის გამო, სოფლის მეურნეობაში მეციტრუსეობა (თხილის წარმოებასთან ერთად) წარმოადგენს შემოსავლის ძირითად წყაროს. მოსკოვის ბაზრებზე აფხაზური მანდარინი იმდენად პოპულარულია, რომ ვაჭრები ევროპიდან შემოტანილ ციტრუსსაც აფხაზურად ასაღებენ (იამსკოვი, 2008: 124; შატიპა). მუდმივად იმატებს თხილის წარმოება და იზრდება პლანტაციების ფართობი, განსაკუთრებით სამურზაყანოში. თხილის ბიზნესი ინვესტიციის საუკეთესო დაბანდებად ითვლება, რადგან მას, მალფუჭებად ციტრუსებთან შედარებით, შორ მანძილზე გადაზიდვისას უდავო უპირატესობა გააჩნია (იამსკოვი

2008:134-135). ბოლო ხანებში ამ საქმიანობას გარკვეული საფრთხე შეექმნა, რადგან ბიზნესმენებს აიძულებენ თხილი რუსეთის ბაზარზე გაიტანონ, თუმცა მისი გაყიდვა ბევრად მომგებიანია სამეგრელოში. აფხაზურ საიტებზე ამ ვითარებას რუსულ ბიუროკრატიაში კორუფციული შემადგენლის შემცირებას და თხილის გატანასთან დაკავშირებული რეგულაციების გამკაცრებას უკავშირებენ: «При вывозе ореха в Россию, в частности, резкое сокращение коррупционной составляющей за счет большей прозрачности операций, в то же время создают бизнесу и большие проблемы. При вывозе товара в Россию необходимо пройти процедуру легализации, заплатить НДС, все это раз в пять-шесть удорожает стоимость ореха. А при вывозе товара в Грузию надо только миновать абхазскую таможенную, уплатив пошлину, а дальше провоз товара совершенно беспрепятственный, поскольку Грузия считает Абхазию своей территорией» (ზავოდსკაია).

აფხაზეთში რუსული ინტერესების განხორციელების სამართლებლივი ინსტრუმენტები

სოხუმის დეფაქტო ხელისუფლება მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდა. საერთაშორისო საზოგადოების მიერ აფხაზეთის მიმართ გატარებული პოლიტიკა აიძულებდა მათ მთლიანად რუსეთზე ყოფილიყვნენ დამოკიდებული, თუმცა ცდილობდნენ, რომ სავაჭრო-ეკონომიკური მიმართულების სიმბოლური დივერსიფიცირება მაინც მოეხდინათ. ამ მიზნით 2002 წელს შექმნეს „აფხაზეთის რესპუბლიკის სავაჭრო სამრეწველო პალატა“ (ТПП РА). ფორმალურად ეს ინსტიტუტი არასამთავრობო არაკომერციულ ორგანიზაციას წარმოადგენს, რომელმაც უნდა განახორციელოს უცხოეთში თვითალიარებული რესპუბლიკის ინტერესების დაცვა, შექმნას და ხელი შეეწყოს საქმიანი კონტაქტების დამყარებას, დადოს ორმხრივი ხელშეკრულებები და ა.შ. (ცვიშა 2018: 62), რეალურად კი იგი რუსეთის სამხრეთ ეკონომიკურ ოლქთან (კრასნოდარის და როსტოვის ოლქთან) ურთიერთობების დამყარებით შემოიფარგლება (ცვიშა 2018:63)

აფხაზების ძირითადი სავაჭრო პარტნიორი რუსეთია. იქედან შემოაქვთ მოძველებული სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკა და იქ ჰყიდიან პროდუქციას, მაგრამ კერძო პირისათვის რუსულ ბაზარზე გასვლა ბევრ სირთულესთანაა დაკავშირებული. ცალკეულ ადგილებში იქნება აგროფირმები. ფორმალურად აგროფირმები სასოფლო პროდუქციის მსხვილ დამკვეთებსა და სოფლის მოსახლეობას შორის საშუამავლო ფუნქციებს უნდა ასრულებდნენ, მაგრამ სინამდვილეში, უფრო სამეურნეო საქმიანობას ეწევიან. დასახლებებიდან საკმად დაშორებულ და მიტოვებულ ყოფილ საკოლმეურნეო ფართობებზე. მოჰყავთ მცირე ოდენობით ჩაი, მანდარინი, თამბაქო ან სიმინდი. ამ ორგანიზაციებში მუშაობა სეზონური და თვით აფხაზეთის საზომითაც კი დაბალანაზღაურებადი საქმიანობაა. 2005 წლამდე აგროფირმების რიგით თანამაშრომლებს საშუალოდ რამდენიმე ათასი რუსული რუბლი ჰქონდათ წლიური ანაზღაურება, რაც საკარმიდამო ნაკვეთების მოსავლელადაც კი არ ჰყოფნიდათ (იამსკოვი 2008:127).

უნდა ითქვას, რომ სასაქონლო ურთიერთობებს წინააღმდეგობრივი ხასიათი აქვს. ხშირად სოფლის მაცხოვრებლები პროდუქტს დაბალ ფასად აძლევენ იქ ჩასულ გადამყიდველებს. როდესაც მოსავალი უხვადაა არის რისკი, რომ კონკრეტულ სოფელში გადამყიდველი საერთოდ არ მივიდეს, ან დაიგვიანოს და პროდუქციის ნაწილი უკვე გაფუჭებული დახვდეს. ამის გამო, გლეხები ზოგჯერ ერთიანდებიან და საერთო ძალისხმევით ქირაობენ ტრანსპორტს, რათა ნაწარმი სოხუმის ცენტრალურ ბაზარში, გუდაუთაში ან გაგრაში გაიტანონ და იქაურ გადამყიდველებს ადგილზე ასაღებზე ორჯერ ძვირად მიჰყიდონ, თუმცა ეს ფასიც რეალურზე ბევრად ნაკლებია. კიდევ უფრო რთულია საქონლის აფხაზეთის გარეთ, მაგ. ადღერში გასაღება. რუსეთში პროდუქციის შეტანა იმდენ კანონიერ თუ უკანონო მოსაკრებელთან და უსაშველო რიგთანაა დაკავშირებული, რომ არც ისე ბევრი რისკავს დამოუკიდებლად წაიღოს იქ საქონელი (იამსკოვი 2008: 132-133).

როგორც ითქვა, აფხაზური კვაზისახელმწიფოს არსებობის მთავარ გარანტს რუსეთი წარმოადგენს. დიდი ოდენობით რუსული კაპიტალის შემოდინება და აფხაზურ ეკონომიკაში მოსკოვის ფინანსური ტრანსფერის შუქცევადი ზრდა ქმნის უძრავი ქონების მნიშვნელოვანი ნაწილის და მიწების რუსეთის მოქალაქეების ხელში გადასვლის და ეკონომიკის სადავეებთან მყოფი აფხაზური ეთნიკური ელემენტის ხვედრითი წილის შემცირების პერსპექტივას, შესაბამისად ზრდის კრემლის პოლიტიკის კრიტიკოსთა რიცხვს სოხუმში (სკაკოვი 2018: 32).

კრემლის ინტერესებშია აფხაზური საზოგადოების თანდათანობით ინტეგრირება რფ-თან და მისი სრული იზოლიაცია დანარჩენი საქართველოსაგან. ამ მიზნით შეამცირეს ე.წ. გამსვლელი პუნქტები ადმინისტრაციულ საზღვარზე, არალეგალები შეარქვეს ამ ხაზის გადამკვეთებს და დაანესეს მათზე სხვადასხვა სახის აღმკვეთი ღონისძიებები, საბაჟო გადასახადს დაუქვემდებარეს ტვირთები, რომელიც ადამიანებს აფხაზეთის ადმინისტრაციული საზღვრის გავლით გადააქვთ. იმავდროულად დაიწყო აფხაზეთის საბიუჯეტო და საგადასახადო კანონმდებლობის რუსულ კანონმდებლობასთან “ჰარმონიზაციის” პროცესი, რასაც ადგილობრივი ბიზნესის განვითარების, აფხაზეთიდან გასაყიდი საქონლის რუსეთში გატანის გაადვილდების, ხელფასების და სოციალური შემწეობის ზრდის საჭიროებით ხსნიან: “Всё это, безусловно, в интересах именно жителей Абхазии и местного бизнеса, сталкивающихся пока что с препятствиями при попытках вывезти в Россию крупные партии тех же мандаринов, лимонов; местную минеральную воду (кстати, высокого качества), лимонад, чачу или другие товары. Наконец, для абхазской стороны была более чем важна социальная компонента нового договора. Речь в нём шла о постепенном повышении заработной платы бюджетников и пенсий в Абхазии «с учётом» уровня Южного федерального округа РФ, то есть, условно говоря, на порядок (к примеру, в Абхазском институте гуманитарных исследований Академии наук Абхазии средняя зарплата составляла всего 6,5 тыс. рублей). И это

все за счёт отнюдь не бездонного бюджета Российской Федерации. Говорилось также о фактическом распространении на территорию Абхазии («гражданам РФ, постоянно проживающим на территории РА») системы медицинского страхования Российской Федерации, об обеспечении Республики Абхазия лекарственными препаратами и медицинскими изделиями, о развитии республиканской системы образования” (სკაკოვი 2018: 33-34).

რუსეთის ფედერაციასა და აფხაზეთს შორის მოკავშირეობისა და სტრატეგიული პარტნიორობის შეთანხმების პროექტმა, რომელიც რუსულმა მხარემ 2014 წელს შეიმუშავა (ხელშეკრულება 2014) აფხაზეთში აზრთა დიდი სხვადასხვაობა გამოიწვია, რეალურად გამოჩნდა რუსული ინტერესები აფხაზეთის სრული ანექსიის თაობაზე, საზოგადოების წარმომადგენლები ღიად აფიქსირებდნენ მოსაზრებას, რომ შეთანხმების ტექსტი აფხაზეთის მოჩვენებით სუვერენიტეტსაც კი საბოლოოდ აუქმებდა და უზრუნველყოფდა აფხაზეთის მთელი ტერიტორიის რუსეთის მოქალაქეებისათვის გადაცემას (სკაკოვი 2018: 35-42). მოსკოვი იძულებული გახდა შეერბილებინა ხელშეკრულების ტექსტში მთელი რიგი ასპექტები. ახალ ტექსტში საუბარია არა ინტეგრაციაზე, არამედ სტრატეგიულ პარტნიორობაზე, მნიშვნელოვნად გაზარდეს ცალკეული ღონისძიებების განხორციელების და დამატებითი შეთანხმებების შესრულების ვადები, საგარეო პოლიტიკაში ტერმინი „შეთანხმებული“ შეცვალეს „კოორდინირებული“ საგარეო პოლიტიკით და ა.შ. (სკაკოვი 2018: 42). ამის მიუხედავად მოკოვსა და სოხუმს შორის გაფორმებული აქტები საკმაოდ შეიცავს დისკრიმინაციულ ელემენტებს, რათა უზრუნველყოს რეგიონში რუსეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური ამბიციების განხორციელების იურდიული სტატუსი. ამის ნათელი მაგალითია რუსულ-აფხაზური სამხედრო შეთანხმება, რომლის მე-18 პუნქტში წერია, რომ „აფხაზური მხარე არ წარუდგენს რუსულ მხარეს პრეტენზიებს, სამხედროების მიერ სამსახურებრივი მოვალეობის შესრულებისას აფხაზების კუთვნილი უძრავი ქონების, ბუნებრივი რესურსების, კულტურუ-

ლი და ისტორიული ფასეულობების, იურიდიული და ფიზიკური პირებისთვის მიყენებული შესაძლო ზიანის ანაზღაურებასთან დაკავშირებით” (შეთანხმება 2010).

შექმნილ ვითარებას კარგად ასახავს რუსული უწყების მიერ ბიჭვინთის სახელმწიფო აგარაკის დასაკუთრების ირგვლივ შექმნილი აჟიოტაჟი. რუსები წლების წინ განთავსდნენ აგარაკის ტერიტორიაზე, ადგილობრივი მაცხოვრებლები კუთვნილი სახლებიდან განერეს და მიმდებარე ტერიტორია მაღალი მავთულხლართით შემოუღობეს. მოგვიანებით მავთულხლართს საკონტროლო-გამშვები პუნქტის მშენებლობა მოჰყვა, ხოლო შემდეგ – გადაადგილების განსაკუთრებული რეჟიმიც, რომლის თანახმადაც ამ ტერიტორიაზე ვერც ერთი ადგილობრივი ვეღარ დგამს ფეხს. ბიჭვინთის სახელმწიფო აგარაკის ტერიტორიაზე არსებული უძრავ-მოძრავი ქონების რუსეთისთვის გადაცემის საკითხი აფხაზეთის ე.წ პარლამენტშიც შევიდა. წარმოდგენილი დოკუმენტის თანახმად, რუსეთის დაცვის ფედერალურ სამსახურს 1 რუბლად გადაეცემა 184 ჰა საერთო ფართობის მიწის ნაკვეთები და ზღვის მიმდებარე აკვატორია. ამასთან, ახალი შეთანხმებისამებრ, რუსეთს საკუთრების უფლება ექნება ყველა იმ შენობა-ნაგებობაზეც, რომელიც ამ ტერიტორიაზე სამომავლოდ აშენდება. ანუ, ბიჭვინთის მთელი აღმოსავლეთ ნაწილი რუსეთის საკუთრებაში გადადის (ვენედიქტოვა).

რუსეთის პრეზიდენტის უშუალო დაქვემდებარებაში არსებული დაცვის ფედერალური სამსახურის წარმომადგენლები ბიჭვინთის სახელმწიფო აგარაკის ტერიტორიაზე ომის შემდგომი დროიდან იმყოფებიან, დაახლოებით 1993 წლიდან. ამასთან, ისინი აფხაზეთის ტერიტორიაზე განუსაზღვრელი პრივილეგიებით სარგებლობენ – კიდევ უფრო მეტით, ვიდრე უსაფრთხოების ფედერალური სამსახურის სასაზღვრო სამმართველოს წარმომადგენლები. კერძოდ, მათ იცავთ იმუნიტეტი, რომელიც აფხაზეთის კანონებზე მაღლაა დაყენებული. ასე მაგალითად, არსებული ინფორმაციით, დაცვის ფედერალური სამსახურის წარმომადგენლებს შეუძლიათ, რესპუბლიკის ტერიტორიაზე

დაუბრკოლებლად შეიტანონ განუსაზღვრელი რაოდენობის იარაღი, აფხაზურ სამსახურებს კი მათი არც შემონმების უფლება აქვთ, არც ელემენტარულად შეიარაღების რაოდენობის და სახეობების შესახებ კითხვის დასმის. ასე უპრობლემოდ კვეთენ ისინი რუსეთ-აფხაზეთის საზღვარს. მათთვის «მწვანე დერეფანი» ორგანიზებული, მაშინ, როდესაც აფხაზეთის მოქალაქეები საათობით დგანან მრავალკილომეტრიან რიგებში (ავიძბა).

კრემლის პოლიტიკა ადასტურებს, რომ მის გეგმებში არ შედის აფხაზეთისა და სამხრეთ ოსეთის გახსნა გარე სამყაროსთვის და, უპირველესად, დასავლეთისთვის. პირიქით, აფორმებს რა საქართველოს კონსტიტუციასა და კანონმდებლობასთან შეუსაბამო ხელშეკრულებებს, აფხაზურ და ოსურ მხარეებთან აშკარა ხდება რუსეთის ანექსიური პოლიტიკის შეუქცევადი პროცესი. ევროკავშირის სადამკვირვებლო მისიას, რომლის მიზანთა შორის კონფლიქტების ზონებში სტაბილურობისა და ორმხრივი ნდობის დამყარებაა, აფხაზეთსა და თვითგამოცხადებულ სამხრეთ ოსეთში არ უშვებენ; გაეროს აფხაზეთში და ეუთოს დამკვირვებელთა მისიის საქმიანობა სამხრეთ ოსეთში (და მთლიანად საქართველოში) კი 2008 წლის მოვლენების შემდეგ შეწყდა. პ. ზაქარეიშვილის აზრით უმჯობესი იქნება ევროკავშირის ჰქონდეს ოკუპირებულ ტერიტორიებზე დარჩენილი მოსახლეობისთვის მეტ-ნაკლებად მისაღები ნეიტრალური აქტივობების წარმართვის უფლება არა მხოლოდ ჰუმანიტარულ სფეროში, არამედ ინფრასტრუქტურულ და განვითარების სფეროებშიც, თუ უკანასკნელის შემთხვევაში გამოირიცხება დე-ფაქტო ინსტიტუტების გაძლიერება (ზაქარეიშვილი 2021: 89-90).

ამრიგად, საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ მოხდა აფხაზეთის ტრადიციული სამეურნეო-ეკონომიკური ურთიერთობების კარდინალური ტრანსფორმაცია, რაც აფხაზეთსა და დანარჩენ საქართველოს შორის ისტორიულად ჩამოყალიბებული კავშირ-ურთიერთობების მოშლასა და სამეურნეო პრიორიტეტების ცვლილებებში მდგომარეობს. საომარმა მოქმედე-

ბებმა მთლიანად დაანგრია აფხაზეთის ინფრასტრუქტურა, სოციალისტური სისტემის კოლაფსს ზედ დაერთო კვაზისახელმწიფო სტრუქტურების უუნარობა და საყოველთაო განუკითხაობა. საერთაშორისო საზოგადოებისაგან მოკვეთილი სოხუმის დეფაქტო ხელისუფლება მძიმე ვითარებაში აღმოჩნდა, რადგან შექმნილი ვითარება მეტად ზრდიდა აფხაზეთის დამოკიდებულის ხარისხს რუსეთზე. რფ-თან ინტეგრირება და დანარჩენი საქართველოსაგან ამ კუთხის სრული იზოლიაცია მთლიანად ემთხვევა რუსეთის სტრატეგიულ კურსს, ამიტომ კვაზისახელმწიფოს ძირითად ფინანსურ დონორად და სავაჭრო-ეკონომიკურ პარტნიორად რუსეთი იქცა. კრემლის ინტერესებში არ შედის აფხაზეთის ინტეგრირება დასავლეთთან, ფორმდება ორმხრივი ხელშეკრულებები, რომლებიც აფხაზებშიც არ სარგებლობს პოპულარობით, რადგან ამ დოკუმენტებით მათი მოჩვენებით სუვერენიტეტიც კი უქმდება.

Lavrenti Janiashvili

Economic life and economic vector to the North in occupied Abkhazia

After the collapse of the Soviet Union, traditional economic relations in Abkhazia underwent a radical transformation, that is, the breakdown of the historically established relations between Abkhazia and the rest of Georgia and the change of economic priorities.

Military actions completely destroyed the infrastructure of Abkhazia; the collapse of the socialist system was exacerbated by the incompetence of quasi-state structures and the general disorder. The de facto government of Sukhumi, cut off from the international community, found itself in a difficult situation, since the current situation significantly increased the degree of Abkhazia's dependence on Russia.

Integration with the Russian Federation and complete isolation of this part from the rest of Georgia completely coincides with the strategic

course of Russia; therefore Russia has become the main financial donor and trade and economic partner of the quasi-state. The Kremlin is not interested in integrating Abkhazia with the West; it concludes bilateral agreements that are not popular in Abkhazia, because these documents even abolish their ostensible sovereignty

დამონმებული ლიტერატურა

- ანტიკური კავკასია 2010** – ანტიკური კავკასია, ტ. 1, თბ., 2010
- ავიძბა - ავიძბა ე., რუსეთი ბიჭვინთის მთელს აღმოსავლეთ ნაწილს 1 რუბლად ისაკუთრებს, <https://accentnews.ge/ka/article/42296-ruseti-bichvintis-mtels-agmosavlet-nacils-pirobit-r?fbclid=IwAR0Mb5-pxtv-n27iLlC65F5X3mxEDx6DMhCV6PwOZbMICSV4EHIAEvByDp0>
- ბაგრატიონი 1973** – ბაგრატიონი ვ., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება IV, თბ., 1973
- ბახია 2011** – ბახია ს., აფხაზთა ეთნოლოგია, თბ., 2011
- ზაქარეიშვილი 2021** – ზაქარეიშვილი პ. ხედვა კონფლიქტები საქართველოში (2012-2016), თბ. 2021
- თოფჩიშვილი 2012** – თოფჩიშვილი რ., კავკასიის ეთნოლოგია, თბ., 2012
- ჩიტაია 2001** – ჩიტაია გ., Абхазы, Этнографическая справка, г. ჩიტაია შრომები 5 ტომად, ტ. V. თბ., 2001
- ანჩაბაძე 1999** - анчабадзе Ю., Волокова Н., Народы Кавказа Кн. 1, Материалы к серии «народы и культуры», М.1999
- ბჟანია 1973 - Бжания Ц., Из истории хозяйство и культуры абхазов, Сухуми, 1973
- ვენედიქოვა 2021** - Венедиктова Н.Когда тайное становится явным, <http://asarkia.info/blog/55/2406/>
- გრიგურევიჩი 2008** - Григулевич Н., Застолье и культура винопития в абхазии, Этническая экология: народы и их культура, М.2008
- ღუბოვა 2008** - Дубова Н., Динамика численности, движение населения и некоторые другие аспекты демографических процессов в современной

Абхазии, Этническая экология: народы и их культура, М.2008

ხელშეკრულება 2014 - Договор между Российской Федерацией и Республикой Абхазия о союзничестве и стратегическом партнерстве 24 ноября 2014 год

ზავოდსკაია - Заводская Е. Проблемный орех. Как абхазский ореховый бизнес оказался убыточным, <https://abkhaz-project.livejournal.com/338815.html>

კავკასიის ხალხები 1962 - Народы Кавказа, Т. 2, М. 1962

სკაკოვი 2018 - Скаков А. Новые договоры между Россией и Абхазией, Россией и южной Осетией (2014–2015 гг.) в контексте двусторонних Отношений Центральная Евразия, Актуальные проблемы евразийской интеграции, Москва, 1(1) 2018

შთანხმება 2010 - Соглашение между российской федерацией и республикой Абхазия об объединенной российской военной базе на территории республики Абхазия, https://www.mid.ru/foreign_policy/international_contracts/2_contract/-/storage-viewer/bilateral/page-132/45218

შატიპა - Шатица, Х., Организационно-экономический механизм послевоенного восстановления сельского хозяйства республики Абхазия, тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 08.00.05, кандидат экономических наук <https://www.dissercat.com/content/organizatsionno-ekonomicheskii-mekhanizm-poslevoennogo-vosstanovleniya-selskogo-khozyaistva>

ხაშბა 2008 - Хашба А. современная абхазская сельская семья, Этническая экология: народы и их культура, М.2008

ცვიუბა 2018 - Цвижба Л. Перспективы интеграции Абхазии в мировое сообщество, Актуальные проблемы евразийской интеграции, Москва, 1(1) 2018

იამსკოვი 2008 - Ямсков А. Экономическое положение и социально-демографические особенности сельских абхазов, Этническая экология: народы и их культура, М. 2008